

Geçiş Ekonomilerinde Kayıtdışılığın Boyutları ve Çözüm Önerileri

Dimensions of Informality in Transition Economies and Solutions

Dr. Abdullah Burhan Bahçe (Dumlupınar University, Turkey)

Asst. Prof. Dr. Hatice Dayar (Dumlupınar University, Turkey)

Abstract

In most of the former Soviet economies with the start of transformation, revenue loss and lax payments discipline led to low revenue sharing, as well as inefficient tax collection and tax avoidance is common as a major problem has affected economies in transition. In this study, central and Eastern Europe and the former Soviet Union transition countries experienced in tax payments discipline and collection issues are dealt with and a socialist state transformation to a capitalist state in the transition to a market economy from a centrally planned economy with the sustainability of budgetary constraints between state and market are considered. At this point in particular; simple and flat rate tariff preferred in the tax system have considerably reduced the size of the informal economy in transition economies and also the balance has been achieved in fiscal discipline with performance-based budget preferred in the budget system. As a result, about 25 years of the transition-transformation process stages are evaluated in the context of tax system, budgetary and fiscal discipline.

1 Giriş

1985 yılında Komünist Partisi lideri olarak yönetimi devralan Mihail Gorbaçov, zaman içerisinde giderek radikal bir karaktere bürünen bir reform süreci uygulamıştır. “Perestroyka (yeniden yapılanma)” sloganı ile birlikte Gorbaçov, “glasnost (açıklık)”, “demokratizatsiya (demokratikleşme)” hareketlerini teşvik ederek piyasa ekonomisine doğru bir hamle gerçekleştirmeye çalışmıştır. 19 Ağustos 1991’de, eski sistemin temel unsurlarının korunmasını isteyen güçler bir darbe girişiminde bulunarak geçici süre ile Gorbaçov’un liderlik görevinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Darbe girişimi başarısızlık ile sonuçlansa da; hali hazırda baş döndürücü bir hızda olan reform hareketlerinin ivme kazanması Komünist Parti’nin iktidardan düşmesine yol açmış ve darbe girişimini engellemeye çalışan Boris Yeltsin’in yönetimdeki gücünü daha da pekiştirmiştir. Aralık 1991’de Belarus, Ukrayna ve Rusya başkanları Sovyetler Birliği’nin fesh edildiğini ve yerine Bağımsız Devletler Topluluğu’nun kurulduğunu bildirmişlerdir. Bağımsız Devletler Topluluğu, Sovyetler Birliği’nde yer almış olan 15 devletin 11’inin (Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna) katılımı ile kurulmuştur. 1993 yılında Gürcistan’ın da katılması ile topluluğun üye sayısı 12 olurken; 2005 yılında Türkmenistan’ın tam üyelikten çıkması, Ukrayna parlamentosunun anlaşmayı onaylamaması ve 2009 yılında Gürcistan’ın topluluktan ayrılması ile 9 üye ülkesi bulunmaktadır (Wikipedia, 2014).

Eski Sovyetler Birliği’nin bazı bölgeleri uzun yıllardır hedefleri olan ulusal bağımsızlıklarına yönelmişler diğer bazı bölgeler ise işbirliği ve yönetişimin yeni biçimlerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. 1990 yılındaki bağımsızlık oylamalarında Rusya % 75,4, Ukrayna % 83,5, Belarus % 83,3, Azerbaycan % 75,1, Kazakistan % 88,2, Kırgızistan % 92,9, Tacikistan % 94,4, Türkmenistan % 97,7 ve Özbekistan % 95,4 ile SSCB referandumunda ulusal bağımsızlığı ve dönüşümü desteklemişler; 1991 yılındaki alternatif halk oylamalarında ise bağımsız ülke oylamasında Litvanya % 90,5, Estonya % 77,8, Letonya % 73,7, Gürcistan % 98,9, Moldova ve Ermenistan ise % 99 ile egemen ülke yapısını seçerken aynı zamanda Litvanya % 84,5, Estonya % 82,9, Letonya % 87,6, Gürcistan % 90,5 ve Ermenistan % 95,5 oyla dönüşümü desteklemişlerdir (Debardelen, 1992a). Bu nedenle eski Sovyetler Birliği bölgesinin reformdan devrime doğru bir geçiş yaşadığı ifade edilebilmektedir. Ancak iç içe geçmiş politik, ekonomik ve sosyal krizler ve bunalımlar dönüşüm sürecinin sonucunu hem bölge katılımcılarının çabalarına hem de bölge gözlemcilerinin analizlerine bırakmıştır (Debardelen, 1992b).

Merkezi ve Doğu Avrupa’da ise 1989 yılından başlayarak Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Romanya ve Yugoslavya’yı kapsayan bölgede batılı olduklarını hatırlama ve hatırlatma arayışları komünist partilerin 1945 yılından beri hakim olan yönetimlerine son vermiş ve bu bölgede yeni gelecek arayışlarına yol açmıştır (Ost, 1992). Polonya’nın, diğer sosyalist ülkelerin de karşılaştığı modası geçmiş endüstri, tüketici memnuniyetsizliği, yüksek bütçe açıkları ve yetersiz/kalitesiz emek verimliliği vb. sorunlar neticesinde 1970’li yılların ortalarına doğru ekonomik bunalıma girmesi ile birlikte piyasa reformuna geçiş süreci diğer tüm merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinde 1989-1990 yıllarında başlayan dönüşümün belirleyici ve anahtar faktörü olmuştur. Polonya türü bir krizin meydana gelmemesi açısından otoriteler demokratik politika reformları uygulamaya çalışmışlardır. 1984 yılında Macaristan çok adaylı parlamenter seçimleri uygulayan ilk Doğu Avrupa ülkesi olmuştur. Macaristan’ın 1989 yılında sınırlarını açması ile birlikte Berlin Duvarı da yıkılmıştır. Çekoslovakya’da ise 1990 yılında parlamenter seçimler gerçekleştirilmiş ve “Yurttaş Forumu (Civic Forum)” koalisyonu mutlak bir zafer kazanmıştır. Bulgaristan’da 1990 seçimlerinden sonra Demokratik Güçler

Birliği-UDF anti-komünist bir oluşum olarak seçimi kazanmıştır. Bununla birlikte, 1991 yılından itibaren UDF ulusu yönetmek açısından temel sorumlulukları ele almış ve ülkenin sosyo-ekonomik yapıları ile kültürel normlarının dönüşümüne ilişkin başarıları güç çalışmalar gerçekleştirerek kriz zamanlarında ülkeyi yönetmenin ahlaki sorumluluğunu da üstlenmek zorunda kalmıştır. 1989 yılında belki de en çarpıcı dönüşüm Romanya’da yaşanmıştır. Nikolay Çavuşesku tarafından dikta yönetimi ile idare edilen totaliter bir rejime sahip Romanya’da Çavuşesku’nun keyfi ve kontrolsüz uygulamaları giderek artmış, tüm kasabaları ve kentsel bölgeleri yıkararak yukarıdan daha kolay kontrol edilebilen yaşam alanları oluşturmak için çaba harcamış, Romanya’nın Batı’ya olan tüm borçlarını ödemesi gerektiğine ilişkin karar alarak önemli ölçüde gıda ve yakıt ihracatını artırmış böylece, hali hazırda düşük olan tüketim düzeylerini keserek, kış mevsiminde Romanya halkını yakıtsız bırakmıştır. Aralık 1989’da yaşanan ayaklanmaya ordu da katılınca Çavuşesku yönetiminin sonu getirilmiştir. Mayıs 1990’da gerçekleştirilen parlamenter seçimlerden sonra bile Çavuşesku yönetiminin hızlı çöküşüne bağlı olarak ekonomi kötüleşmeye devam etmiş ve politika değişkenliği sürmüştür. Arnavutluk ise Romanya’nın komşusu olmasına rağmen değişmeden kalan ender Doğu Avrupa ülkelerinden birisidir. 1991 yılında gerçekleştirilen seçimlerden sonra bile komünistlerin seçimi kazanması büyük grevlere ve protestolara neden olmuş Komünistler komünist olmayan kabine ile birlikte hareket etmek zorunda kalmıştır. Ekonomik durgunluğun uzun yıllar sürdüğü Arnavutluk’ta, 1990-1991 yılları arasında yaşanan siyasi değişimler olağan bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Bir Doğu Avrupa ülkesi olarak Yugoslavya ise 1989 yılına kadar bölgenin en kalabalık nüfusuna sahip ve en istikrarsız ülkesi olmasına karşın tartışmaların uzağında kalmış; ancak 1990’lı yıllar Yugoslavya açısından karışıklıkların ve iç savaşların yaşandığı yıllar olmuştur. Sovyetler Birliği dışında, Yugoslavya bölgenin etnik olarak belki de en karmaşık ülkesi konumundaydı. I. Dünya Savaşı’ndan sonra özellikle; Habsburg İmparatorluğu’nun Avusturya kısmından Slovenya ile bağımsız Sırbistan ve Karadağ, Macaristan kısmından öncelikle Hırvatistan, Avusturya-Macaristan’ın ortak idaresi tarafından Bosna-Hersek ve Osmanlı Devleti tarafından Makedonya ile I. Dünya Savaşı öncesi Bulgaristan’tan meydana gelen bir birlik olarak ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. 1990 yılında, diğer Doğu Avrupa ülkelerinde de yaşanan derin ekonomik kriz, ülke içinden gelen milliyetçi baskılar ve hızlı demokratikleşme süreçleri karşısında, Yugoslavya’da serbestleşme hususunda anlaşma sağlanmış ve çok partili demokratik seçimlerin yalnızca Yugoslav yönetimi açısından değil 6 Cumhuriyetin hem başkanları hem de yerel parlamentoları açısından yapılması karara bağlanmıştır. Bu sonuç, 1990’lı yılların başlarında ülke genelinde olağanüstü gerilime ve önlenemez milliyetçi baskılara neden olmuş; bunun yanı sıra, hiçbir Cumhuriyetin etnik olarak homojen olmaması Yugoslavya’nın nihai çözülmesinden ve dağılmasından sonra bile milliyetçi gerilimlerin yıllar boyunca devam etmesine neden olmuştur (Ost, 1992).

2 Dönüşüm ve Kayıtdışı Ekonomi

Geçiş ekonomilerinde yaşanan dönüşüm deneyimleri politika reformu, serbestleşme, istikrarın sağlanması, vergi reformu, gümrük reformu, özelleştirme, kurumsal yeniden yapılanma, icra ve iflasa ilişkin reformlar ve bankacılık reformu vb. şeklinde çeşitli boyutlarda uygulandığı dönem ve sıralaması açısından büyük önem taşımaktadır. Merkezi ve Doğu Avrupa’nın geçiş ekonomilerinde gerçekleştirilmeye çalışılan reformların unsurları; ilk olarak sıkı maliye ve kredi politikalarının uygulandığı ve iç ve dış dengesizliklerin hedef alındığı makroekonomik istikrar reformu; ikinci olarak fiyat kontrollerinin kaldırıldığı, ticaretin serbestleştirildiği ve rekabetçi faktör piyasalarının meydana getirildiği fiyat ve piyasa reformu, üçüncü olarak özel sektörün geliştideği, mülkiyet haklarının tesis ettirildiği ve açıklık kazandığı, firmaların piyasaya giriş ve çıkışlarının kolaylaştırıldığı ve kurumsal yeniden yapılanmanın sağlandığı kurumsal reform ve yeniden yapılanma ile son olarak devletin rolünü yeniden tanımlayan yasal ve düzenleyici reformların gerçekleştirildiği, sosyal güvenlik programlarının düzenlendiği ve vergi idaresi, bütçe ve mali kontrol ile parasal kontrolü elinde bulunduran devlet kurumlarının reformunun ele alındığı kurumsal reform olmak üzere çeşitli hususlarda sayılabilmektedir (Summers, 1993). Tablo 1’de ele alınan reformların başlangıç zamanlaması ile özellikle serbestleşme, özelleştirme ve yeniden yapılanma gibi reformların kademeli olarak mı yoksa “büyük bir patlama (a big bang)” ile mi gerçekleştirildiği değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Tablo 1 çeşitli geçiş ekonomilerinin gerçekleştirdideği dönüşüm stratejilerindeki benzerlikleri ve farklılıkları göstermektedir. İlk olarak Macaristan ve Slovenya’nın kademeli bir strateji izlediği ifade edilebilmektedir. Bunun yanı sıra Slovenya’nın 1965, Macaristan’ın ise 1968 yılında olmak üzere eski Yugoslavya’ya dahil oldukları süreçte reformlara diğer ülkelerden daha erken başladıkları söylenebilmektedir. Geri kalan ülkelerde ise genel anlamda bir büyük patlama stratejisinin gerçekleştideği gözlemlenmektedir. Rusya deneyimi ise Bulgaristan, Romanya, Ukrayna ve eski Sovyetler Birliği’ne dahil diğer ülkelerdeki dönüşüme benzer hatta aynı derecede bir durumu göstermektedir. Buna göre, geçiş sürecine daha sonra başlayan ülkeler bu süreci uygulamada fazla başarı elde edememiştir (Roland, 2000).

Geçiş sürecinin belki de en önemli etkilerinden biri de IMF tarafından gerçekleştirilmiştir. IMF piyasa odaklı olduğu için, verimliliği artırmak ve ekonomik büyüme beklentilerini iyileştirmek açısından hızlı bir fiyat serbestisi sürecini desteklemiş, sübvansiyonların ortadan kaldırılmasını savunmuş, ticari engellerin azaltılmasını ve devlet varlıklarının özelleştirilmesini teşvik etmiştir. IMF tarafından desteklenen yapısal uyum programının temel amacı; “ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla orta vadede sürdürülebilir bir ödemeler dengesi

pozisyonu meydana getirilirken aynı zamanda hem makroekonomik hem de yapısal dengesizliklerin sistemli ve kurallı bir şekilde ayarlanmasının sağlanmasıdır” (Kneil, 1996).

	Bulgaristan	Çek Cumhuriyeti	Macaristan	Polonya	Romanya	Rusya Federasyonu	Slovak Cumhuriyeti	Slovenya	Ukrayna
Politika Reformu	1989	1989	1989	1989	1989	1991	1989	1989	1991
Serbestleşme	1991 (Büyük Patlama)	1991 (Büyük Patlama)	1968 (Kademeli)	1990 (Büyük Patlama)	1990 (Büyük Patlama)	1992 (Büyük Patlama)	1991 (Büyük Patlama)	1965 (Kademeli)	1994 (Büyük Patlama)
İstikrarın Sağlanması	1991	İlişkilendirilmemiş	1995	1990	1994	1995	İlişkilendirilmemiş	1990	1995
Vergi Reformu	1994	1993	1988	1992	1993	1995	1993	1990	1992
Gümrük Reformu	1993	1991	1982	1990	1991	1992	1991	1965	1992
Özelleştirme	1994 (Kademeli)	1992 (Toplu Özelleştirme)	1990 (Kademeli)	1990 (Kademeli)	1991 (Kademeli)	93 (Toplu Özelleştirme)	1992 (Kademeli)	1993 (Kademeli)	1994 (Kademeli)
Kurumsal Yapılanma	1991	1993 (Kademeli)	1992 (Kademeli)	1993 (Kademeli)	1993 (Kademeli)	1992 (Kademeli)	1993 (Kademeli)	1989 (Kademeli)	1995 (Kademeli)
İçer ve İflas Reformu	1994	1993	1992	1992	1995	1993	1993	1989	-
Bankacılık Reformu	1997	1991	1991	1993	-	1992	1991	1993	1995

Tablo 1. Geçiş Ekonomilerinde Yaşanan Reformların Zamanlaması ve Sıralaması *Kaynak: (Roland, 2000) 'deki tablodan yararlanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.*

Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilen dönüşüm sürecinin ekonomik ve politik sonuçları ele alınarak değerlendirildiğinde genel anlamda başarılı sonuçlar elde edilmediğini ifade etmek mümkündür. Dönüşüm deneyimlerinin genellikle; üretimde önemli düşüşler veya yüksek ya da hiper enflasyonla, yüksek ve artan işsizlikle, büyük ödemeler bilançosu açıklarıyla ya da aşırı döviz sıkıntısıyla, kurumsal yeniden yapılanmanın ve özelleştirmenin yavaş temposuyla, özel sektör yatırımları ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarındaki yetersiz büyümeyle, ekonomiye ve politikaya ilişkin gelecek beklentilerinin belirsizliği ve belki de en önemlisi geleceğe ilişkin kötümser beklentiler ile sonuçlandığı belirtilebilmektedir. “Piyasa sosyalizmi” deneyimlerinin geçiş sürecinin içinde iken ekonomik planlamanın terk edilip yerine yetersiz bir piyasa sisteminin kurulmaya çalışılması nedeniyle beklenen başarıyı elde edemediği ifade edilebilmektedir. Çünkü kurulmaya çalışılan piyasa ekonomisi sisteminde; kısmi fiyat reformları, para ve sermaye piyasalarının ve uygun bir vergi sisteminin yokluğu ve özel mülkiyet haklarının ve girişimciliğin olmaması nedeniyle yalnızca emtia piyasalarını etkileyebilmiştir. Özellikle Doğu Avrupa’da yaşanan ekonomik dönüşüm genellikle “piyasaya sıçrama (leap to market)” olarak tanımlanabilmektedir. Bununla birlikte tam teşekküllü bir piyasa ekonomisine geçiş ve gerekli yeni kurumların inşa edilmesi bir anda gerçekleşmemiş; aksine reformlar kademeli olarak gerçekleştirilmiştir. Piyasa sosyalizmi çabalarının başarısızlığı; eksik rekabet, etkisiz merkezi planlama ve esnek bütçe kısıtlamasının eşzamanlı olarak ortaya çıkmasına dayandırılabilir. Esnek bütçe kısıtı; işletmelerin çeşitli türlerdeki sübvansiyonlardan az ya da çok otomatik bir şekilde yararlandığı ve faaliyet karının büyük ölçüde kamulaştırıldığı bir sistemi tanımlamaktadır. İşletmelerin nicel hedeflere ulaşması gerektiği ve teknelci güce sahip olarak fiyatları istedikleri şekilde belirleyebildikleri durumda bütçe kısıtının esnetilmesi önem kazanmaktadır. Esnek bütçe kısıtı altında herhangi bir firma likidite kısıtı ile karşı karşıya kaldığında yalnızca üretim kararlarında değişikliğe gitmemekte aynı zamanda likidite sorununun çözümü hususunda herhangi bir şey yapma teşvikinden de yoksun olarak bir mali kurtarma paketi öngörmektedir. Esnek bütçe kısıtının bir tür teşvik problemlerine karşılık geldiği ve geçmişte sosyalist ekonomilerde yer alan teşebbüslere yönelik olarak kullanıldığı bugün için ise geçiş ekonomileri, gelişmiş ve gelişme yolunda olan hemen hemen tüm piyasa ekonomilerinde tekel konumunda bulunan büyük çaptaki işletmelerin fiyatı alan konumdan fiyatı belirleyen konuma gelmeleri ile birlikte bütçe kısıtının esnekleşmesine neden olduğu ifade edilmektedir. Bir işletme ya da kurum, mali sıkıntıya düştüğünde “kurtarılmayı” beklerse esnek bütçe kısıtı gerekli hale gelmektedir. Özellikle 2007-2008 küresel finansal krizde bankaların ve şirketlerin kurtarılması “gelişmiş rekabetçi piyasa ekonomilerindeki” esnek bütçe kısıtlamasına örnek olarak verilebilmektedir (Nacar Karabacak, 2013). Örneğin geçiş sürecinde özellikle Macaristan’da nicel merkezi planlama yerleşmiş olduğu için daha ademi merkezîyetçi bir sistem rehber alınmış; ancak bu durum hem merkeze bilgi akış kalitesini azaltmış hem de merkezin gelecekteki performansına dayalı ödüllendirme ve ceza sistemini icra etmesi kabiliyetini sınırlandırmış ve aynı zamanda verimsiz sonuçlar alınmasına yol açmıştır. Macaristan’da ekonominin tatmin edici olmayan performansının net bir tanımlanmasının yapılmasına karşın sorunları kökünden çözümlenebilecek şekilde ne esnek bütçe kısıtı verimliliği artırmak amacıyla işletmeleri zorlayacak şekilde katı hale getirilmiş ne de yerli üretim ile ithalat rekabeti meydana getirilmiştir. (Kızılyalı, 1994). Esnek veya katı bütçe kısıtının uygulanması arasındaki ayırt edici özellik geçiş

dönemi açısından önem taşımaktadır. Gerçekten de eğer esnek bütçe kısıtlaması belirli bir dinamik politika taahhüdü sonucunda ortaya çıkmışsa; bu takdirde kurumlar katı bütçe kısıtlarının güvenilirliğine ilişkin olarak taahhütte bulunmadıkça bütçe kısıtlarını sıkılaştırmaya yönelik kararların inandırıcılığı olmayacaktır. Geçiş ya da dönüşüm çerçevesinde konu şu şekilde açıklanabilmektedir: Mali disiplinin gevşetilmesini ve bütçe kısıtının esnetilmesini hükümetler açısından cazip hale getiren önemli etkiler bulunmaktadır. Geçiş döneminde daha sıkı ve katı bir mali disiplinin başlamasıyla birlikte, istisnai prosedürler bazı durumlarda takip edilmiş ve bu istisnai durumların pek çoğu ise iş sözleşmeleri ile ilgili gerçekleşmiştir. Geçiş ekonomilerinde esnek bütçe kısıtlamalarına ilişkin kalıntılar açıkça görülebilmektedir. Bununla birlikte, istisnai prosedürlerin sıklığı hükümetlerin sıkı mali disipline ilişkin olarak taahhüt etme ve güven verme kredibilitelerini önemli ölçüde azaltmaktadır (Roland, 2000).

Diğer yandan, kısmi fiyat reformları ile birlikte ortaya çıkan ve gelişen kayıtdışı sektör veya yeraltı ekonomisi ya da karaborsa faaliyetleri geçiş ekonomilerinin pek çoğunda baş göstermiştir. Geçiş ekonomilerinde hükümetlerin bu tür yasal olmayan kayıtdışı faaliyetlere müsamaha göstermesi gerektiği ve aynı zamanda kayıtdışı ekonomide yer alan katılımcılara suçlu muamelesi yapmaktan kaçınması gerektiği, çünkü kayıtdışı ekonominin ekonomik çöküş zamanlarında bir nevi hayatta kalma aracı olarak işlev gördüğü ve aynı zamanda yeraltı faaliyetlerinin kademeli olarak kayıtlı ekonomiye yansıdığı ifade edilmektedir. Kayıtdışı ekonominin tam teşekküllü bir fiyat reformu ile önlenilebileceği durumlarda gerekli olmadığı ve yeraltı ekonomisinin zaman içinde kayıtlı ekonomiye yansıyacağı varsayımının eksik bir önerme olduğu, çünkü kayıtdışı faaliyetlerin meydana geldiği yerde hiçbir zaman ortadan kalkmadığı; tam aksine zaman içinde gelişip yayıldığı ve Türkiye ve Yunanistan örneklerinde de görüldüğü üzere zarar verici etik ve sosyal etkilerinin dışında kayıtdışı ekonominin vergisiz ve yasadışı faaliyetleri ile artan bir oranda mali, parasal ve ekonomik istikrarı da zayıflatmaya devam ettiği görülmektedir. Diğer yandan, katı bürokratik kurallar ve düzenlemelerin haksız yere küçük yatırımcıların ve işletmelerin ortaya çıkmasına ve büyümesine engel teşkil ettiği durumlarda kayıtdışı ekonominin gerekli olabileceği, çünkü küçük çaptaki kayıtdışı faaliyetlere karşı uygulanan katı düzenlemelerin kısa dönemde esnetilemeyeceği ve bu nedenle yasal olmayan faaliyetlere müsamaha gösterilmesi geçiş döneminde geçici bir önlem olarak değerlendirilebilmektedir. Benzer müsamahalı tutumun sosyalist ülkelerin gerçekleştirdiği reformlarda kısa-dönemden orta-döneme kadar uygulandığında aynı gerekçeler nedeniyle işe yarayabildiği, ancak uzun dönemde zıt politikaların uygulamaya konulması gerektiği ifade edilmektedir (Kızılyallı, 1994).

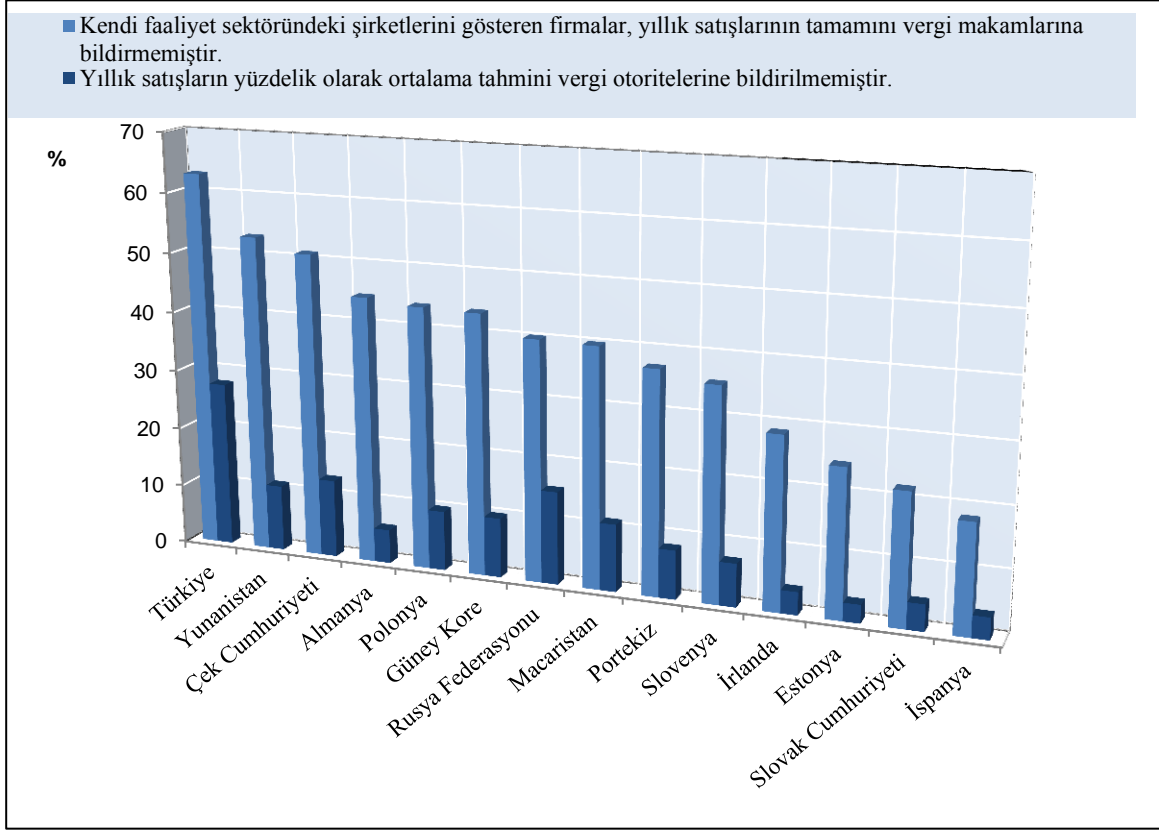
Merkezi planlamanın çöküşünden sonra belki de en önemli gelişme üretim ve istihdamda ciddi bir azalmaya neden olan ekonomik faaliyet düzeyindeki derin düşüşün yaşanması olmuştur. Bu noktada özellikle özel sektörün nispeten yüksek dinamiklerinin ve aynı zamanda GSYİH içindeki kayıtdışı ekonominin payındaki artışların da tamamıyla hesaba katılmadığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte, üretim miktarının çöküşünü açıklamada bu faktörlerin rolü küçümsenmeyecek ölçüdedir. İlk olarak, dönüşüm sırasında yasadışı ve kayıtlı olmayan faaliyetlerde bir patlama meydana gelirken, geleneksel kayıtdışı ya da gölge ekonominin önemi, sınırları gittikçe genişleyen “yokluk ekonomisi (shortage economy)”nin ortadan kaldırılmasının ardından azaltılabilmektedir. İkinci olarak, özel faaliyetler iç ve dış ticarete oldukça artarken; genel anlamda en derin düşüşler inşaat sektöründe ve kamyon taşımacılığında meydana gelmiştir. Son olarak, merkezi ve Doğu Avrupa ekonomilerindeki özel sektörün geçiş sürecinde nispeten küçük bir paya sahip olması, en azından üretim miktarı düşüşünün en fazla olduğu dönüşüm sürecinin başlangıcında bu etmeden kaynaklanan toplam üretim miktarındaki düşüşün göz ardı edilmesine neden olmuştur (Laski, 1996).

Dünya Bankası İşletme Anketi gibi bazı mikro düzeydeki araştırmalara göre; Çevre ve Ekonomik Performans Araştırması ve Eurobarometer Anketi bireylere veya firmalara doğrudan kendilerinin ya da etraflarındaki kişilerin yahut firmaların kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunup bulunmadığını sormuştur. Katılımcıların özellikleri hakkında ayrıca bilgi içeren bu anket verileri yaygın olarak özellikle gelişmekte olan ülkeler ve geçiş ekonomilerinde kayıtdışılığın boyutlarını ve sonuçlarını ölçmek için kullanılmaktadır (Andrews, 2011).

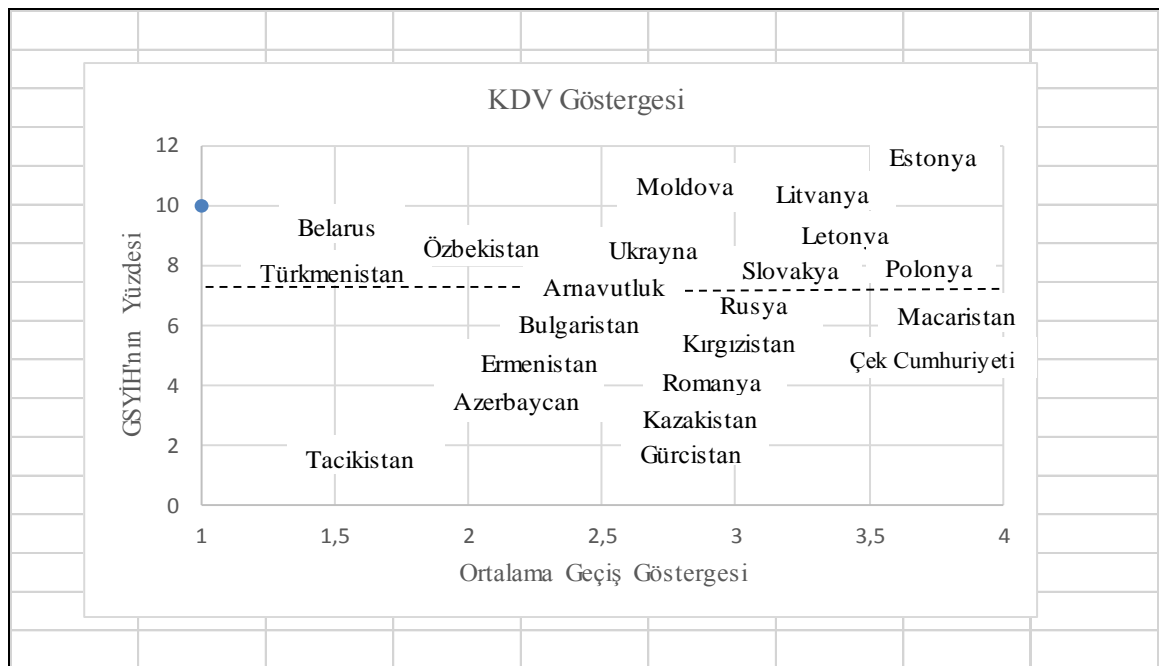
Şekil 1’de yer alan kayıtdışı faaliyetlerin ülkelere göre düzeyi değerlendirildiğinde; kendi faaliyet sektöründeki şirketlerini gösteren firmalar ya yıllık satışların tamamını ya da yıllık satışlarının belirli bir yüzdesini vergi idarelerine bildirmedikleri ve vergi kaçırdıkları gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra firmaların payı göstermektedir ki, kendi faaliyet sektöründeki şirketlerini gösteren firmalar aynen tüm satışlarını bildirmeyen firmaların payındakine benzer şekilde vergi otoritelerine tüm çalışanlarını bildirmemişlerdir. Türkiye kayıtdışı faaliyetlerin düzeyinde % 63,05 oranı ile birinci sırayı alırken; Yunanistan % 53,19 ve Çek Cumhuriyeti % 51,05 oranları ile ikinci ve üçüncü sırayı almaktadırlar. Şekilde yer alan Çek Cumhuriyeti, Polonya, Rusya Federasyonu, Macaristan, Slovenya, Estonya ve Slovak Cumhuriyeti ise Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkeleri olarak dikkat çekmektedir.

Geçiş ekonomileri açısından yaşanan bir diğer sorun ise, kanunların uygulanması ve hukuki yaptırımlar hususunda yaşanmakta ve bazı hükümetlerin hukuk kurallarının cebriliğini uygulamakta zayıf kaldıkları bazıları ise bu sorunları yaşamadan hukuk kurallarını uygulayabildikleri görülmektedir. Kanunların uygulanması ve hukuki yaptırımların caydırıcı olabilmesi koordinasyon sorununun ortadan kaldırılmasına bağlıdır. Bu noktada ilk olarak, koordinasyona suçla mücadele teknolojileri ve hukuki yaptırımlar ile kamu yararını sağlamak açısından ihtiyaç duyulmaktadır. Bu tarzdaki bir koordinasyon sorunu genellikle vergi

tahsilatının etkinliği vasıtasıyla aşılabilmekte; ancak halihazırda kanunların uygulanmasının ve hukuki yaptırımların zayıf kaldığı ülkelerde vergi tahsilatının da içsel olarak zayıf kalması muhtemel görünmektedir. İkinci olarak, kanunlara uyum hususunda koordinasyon sorunu yaşanmaktadır. Kanunların uygulanışında vatandaşların kuvvetli bir uyum göstermesi etkili bir kontrol mekanizması sergilemekte; ancak kanunlara gösterilen zayıf uyum yaptırımların uygulanmasında yakalanma ve cezalandırılma beklentilerini de azalttığı için kayıtdışılığı da artırmaktadır (Roland, 2000). Şekil 2, çeşitli geçiş ekonomilerinde vergi idarelerinin vergi toplama kabiliyetlerindeki farklılaşmalara ilişkin olarak genel bir fikir vermektedir.

Şekil 1. Kayıtdışı Faaliyetlerin Ülkelere Göre Düzeyi **Kaynak:** EBRD-World Bank, The Business Environment and Enterprise Performance Survey-BEES (1999, 2002, 2004 ve 2005) Araştırması'na dayanan OECD hesaplamalarından yararlanılmıştır.

Şekil 2. Geçiş Ekonomilerinde KDV'nin Düzeyi (AB Ortalamasına Kıyasla) **Kaynak:** (Roland, 2000).

Şekil 2’de geçiş ekonomilerinde dolaylı vergiler içindeki en büyük paya sahip olan KDV ülkeler arasındaki oran farklılıklarını düzeltmek için % 20 oranına sabitlenmiş ve bu temelde KDV gelirleri GSYİH’nın yüzdesi olarak hesaplanmış ve AB ortalamasıyla karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Kırık çizilen hat AB ortalamasını temsil etmektedir. Geçiş süreci ile vergi toplama kabiliyeti arasında geçiş göstergesi açısından pozitif bir korelasyon bulunduğu görülmektedir. Ayrıca, yüksek vergi tahsilatına sahip ve düşük geçiş süreci geçiren Belarus ve Türkmenistan gibi ülkeler bulunmasına rağmen; geçiş sürecinde en ileri düzeyde olup düşük vergi toplama kabiliyeti bulunan hiçbir geçiş ekonomisi bulunmamaktadır. Bir ülkenin güçlü bir vergilendirme yetkisine sahip bulunması geçiş sürecinde başarılı olabilmesi açısından yeterli bir koşul olarak görülmemekte, ancak gerekli bir koşul olarak ifade edilmektedir (Roland, 2000).

3 Mali Disiplin, Vergi Sistemi ve Bütçe Sisteminde Performans

Klasik sosyalist bir ekonomide mali sistem ele alındığında; kapitalist ekonomideki mali sistemden iki şekilde farklılaştığı görülmektedir. Öncelikle, sosyalist bir ekonomide vergi sistemi zımnı olarak ele alınmaktadır. Ayrıca söz konusu ekonomide sistemli bir kanunlaştırma mevcut değildir. İkinci olarak, firmalar açısından para ve kredi sistemi tamamıyla pasif konumdadır. Merkezi planlamanın yokluğunda, parasal sistemin kendisi firmaların kıt kaynaklara ulaşma ve elde etmeye çalışma kabiliyetini kontrol altına alamamaktadır. Devlet tüm endüstriyel ve tarımsal mülkiyeti elinde bulundurduğu için, üretim fazlaları devlet tarafından resmi vergi kanununa göre nispeten daha az başvurularak hem firmalardan hem de dolaylı olarak hane halklarından alınmaktadır. Örneğin, önceden mevcut bulunan fiyat kontrol sistemi, tüketicilerin alkollü içkiler, tütün mamulleri ve otomobil vb. lüks mallarının perakende maliyetini isteğe bağlı olarak daha yüksek tuttuğunda tüketim ve satış vergilerinin kanunlaştırıldığı bir sisteme ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu tür malları üreten firmalar ise daha sonrasında devlete gelir olarak intikal edecek olan büyük nakit fazlaları ile çalışmaktadır. Bu noktada, eğer temel gıdalar gibi bazı malların fiyatları üretim maliyetlerinin altında belirlenmişse devlet aynı zamanda gelir de kaybedebilmektedir. Bu takdirde bu tür mallar üzerindeki zımnı tüketim vergisinin oranı negatif olmaktadır. Benzer şekilde, tüm firmaların temel olarak hanehalkı gelirini kaynağa kestiği durumda bir gelir vergisi kanununa ihtiyaç duyulmamaktadır. Devlet sermaye stokunun sahibi olduğu sürece, firmaların nakit fazlaları elde etmesini garanti altına almak için devletin işçi ve yönetici maaşlarına sınırlandırma ve ayarlama getirmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, yönetici ya da işçi konseyleri firmanın fiziki sermayesi üzerinde dolaylı şekilde hak iddia etmek suretiyle kendi ücretlerini belirleyebildikleri durumda firmanın sermaye birikimini ortadan kaldıracak biçimde kendilerine aşırı ücret ödeyeceklerdir. Gerekli ücret kontrolleri halihazırda mevcut bulunduğu için sosyalist bir ekonomide kişisel gelirin vergilendirildiği bir sistemin kurulması ve idame ettirilmesi gereksiz bir harcama olarak görülmektedir (McKinnon, 1993).

Geçiş sürecinde vergi kaçakçılığı nedeniyle karmaşık sonuçlar ortaya çıktığı için; vergiler istikrar programları içinde kullanılırken vergi reformları ise yapısal dönüşüm sürecinin bir parçası olarak uygulanmaktadır. Vergi sisteminin reformu yapısal dönüşümün bir parçası olduğu gibi aynı zamanda istikrar programı açısından da büyük önem arz etmektedir. Yeni vergi sisteminin bütçeye kaynak sağlama, şeffaf olması, mümkün olduğunca basit olması ve girişimciliğin gelişmesini engelleyecek şekilde kurumlar ve bireyler üzerinde aşırı vergi yükü oluşturmaması gerekmektedir. Geçmişte, firmalar ödedikleri vergiler hususunda vergi otoriteleri ile pazarlık etmekte ve vergileri devlet yetkilileri ile müzakere için kullanmaktaydılar. Geçiş sürecinin başlangıcında ise firmaların bu tutumu bütünüyle vergi kaçakçılığı faaliyetlerine ve vergiden kaçınma davranışlarına dönüşmüştür. Geçiş süreci boyunca, öncelikli olarak kamu sektörü vergilendirme alanında ayrımcılığa uğramıştır. Örneğin, Polonya’da geçiş sürecinde aynı eski sistemde olduğu şekilde kamu teşebbüsleri gerçek karları ile ilişkili bulunmayan kar payları üzerinden yüksek vergilendirmeye maruz kalmışlardır. Yapısal dönüşüm süreci temelde genellikle artan oranlı bir gelir vergisini, kurum kazançları üzerinden alınan düz oranlı bir vergiyi, KDV’yi ve petrol ürünleri, alkollü içkiler ile tütün mamulleri üzerinden alınan çeşitli dolaylı vergileri kapsamaktadır. KDV’nin kamu açısından gelir vergilerine nazaran daha az hissedilmesi ve kaçırılmasının daha güç olması nedeniyle gelir ve kurumlar vergisi gibi dolaysız vergilerden elde edilen gelirleri etkileyen vergi kaçakçılığı ve kayıtdışı ekonomi faktörü, pek çok ülkenin neden KDV vb. dolaylı vergilere doğru hareket ettiklerine dair iyi bir açıklama sunabilmektedir. Çünkü yapısal dönüşüm süreci yalnızca geçiş ekonomilerinin vergisel düzenlemelerinin birbirine yaklaştırılması amaçlı olarak ele alınmamakta aynı zamanda AB vergi uyumlaştırması sürecinin de önemli bir parçası olarak kabul edilmektedir (Lavigne, 1999).

Planlı ekonomi döneminden geriye önemli ölçüde istikrarsız politikalar kalmıştır. Sosyalist reformların karakteristik gevşek politika tedbirlerinin uygulanmasına son verilmesi ile daha köklü bir ifade olan “toplum mühendisliği (social engineering)” yaklaşımları devlet politikalarının temelini oturtulmuştur. Bu şekilde, merkezi ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği’nin yeni demokrasilerine tedavi amaçlı sunulan dönüşüm ekonomisinin eşitlik ve adalet açısından önerilen düz oranlı vergiler, performans esaslı bütçe sistemleri ve mali disiplin hususları açısından mükemmel bir test zemini oluşturması hiç de şaşırtıcı bir sonuç değildir. Dönüşüm ekonomisi ise gerçekte OECD üyesi ülkelerin fiili politikaları yerine yaklaşımlarında ve seçeneklerinde daha radikal serbest pazar önerileri barındıran bir sistemdir (Csaba, 1995).

OECD üyesi ülkelerde gerçekleştirilen mali ayarlama çalışmaları; mali dengesizliklerin çözümünde politika hususlarının büyüklüğünün ve kompozisyonunun büyük öneme sahip olduğunu göstermiştir. Çoğu mali ayarlama çalışmaları bütçe açığını ve borç yükünü azaltmak açısından vergi artışlarına dayandırılrsa da; mali dengesizlikleri ele alma hususunda başarılı olabilen uygulamalar vergi artışlarından daha ziyade cari harcamalardaki kesintilere dayandırılan politikalar olmuştur. Kemer sıkma politikası, masraflarda kısıntıya gidilmesi, personel sayısında daralmaya gidilmesi ve harcamalarda tasarrufa yönelmesi vb. harcama esaslı politikaların kamu borç oranının azaltılmasında vergi artışlarından daha etkili olduğu ifade edilmektedir. Bu noktada mali ayarlamaların büyüklüğünden daha ziyade kompozisyonunun önemli olduğu çünkü transferler ile ücret ve maaşlarda kesintilere odaklanan mali ayarlamaların “birincil yapısal dengenin” sağlanmasında daha başarılı oldukları belirtilmektedir. Sıkı bir mali sistemin kurulması ve performansın desteklenmesi aynı zamanda beklenti, kredibilitè ve refah etkileri meydana getirerek mali ayarlama çabalarına destek teşkil edebilmektedir. 1990’ların başlarında geçiş ekonomilerinde hakim olan yüksek enflasyon düzeylerinde, bütçe açıklarında büyük bir azalma sağlanması ve performansın gerçekleştirilmesi ile mali sistemin güvenilirliği desteklenerek hükümetin enflasyon vasıtasıyla borcunun değerini düşürmeye çalışacağı yolundaki kamuoyu beklentileri azaltılmıştır. Enflasyonun düşmesi ve temerrüt riskinin azalması faiz harcamalarını azaltarak bütçe açığının ayarlanmasına imkan sağlayacak nominal faiz oranı primlerinin düşmesine sebep olabilmektedir. Oldukça yüksek ve artan borç/GSYİH durumlarında mali konsolidasyon gerçekleştirildiğinde beklenti etkileri oldukça güçlü çıkmaktadır. Mali ayarlamalar aynı zamanda refah etkilerini teşvik ederek bir denge meydana getirmektedir. Devletin harcamaları artarken kamu harcamalarında bir kesintiye gidilmesi; özel servette ve dolayısıyla tüketimde genişlemeye yol açan gelecekteki harcama ve vergilerin önemli ölçüde düşeceği şeklindeki beklentileri de teşvik edebilmektedir (Purfield, 2003).

4 Sonuç

Geçiş ekonomilerinde merkezi planlama sonrasında yaşanan dönüşüm süreci hemen hemen her alanda etkisini göstermiştir. Hem eski SSCB ülkelerinde hem de merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinde 1989-1990 yıllarında başlayan dönüşüm piyasa ekonomisine geçişi hedeflemiştir. Geçiş ekonomilerinin sosyo-ekonomik yapıları ve yaşanan derin krizler ülkeleri başarılması güç çalışmalara itmiştir. Demokratikleşme çabaları ve çok partili sisteme geçiş kademeli olarak tüm geçiş ekonomilerinin yaşadığı önemli süreçler olmuştur. Geçiş ekonomilerinden bazıları ani sıçrama ile reformları gerçekleştirirken bazıları ise kademeli olarak reform süreçlerini zamana yaymıştır. Hemen hemen tüm geçiş ekonomileri demokratikleşme, durgunluk ve krizden çıkış ile istikrar için politika reformları gerçekleştirmiş ve bu politika reformları vergi, gümrük, özelleştirme, kurumsal yeniden yapılanma ve bankacılık reformu vb. olmak üzere sayısız alanda gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ticaretin serbestleştirilmesi ve rekabetin getirilmesi ile piyasa ekonomisi sürecine girilmesi isteği, önceki dönemlerden kaynaklanan bütçe ve mali açıklar nedeniyle sıkı maliye ve kredi politikalarının uygulanmasını, yasal ve düzenleyici reformların gerçekleştirilmesini, sosyal güvenlik reformlarını, vergi, bütçe ve mali kontrol ile parasal kontrol mekanizmalarının reformlarını zorunlu hale getirmiştir. Dönüşüm sürecinin ekonomik, mali ve politik sonuçları değerlendirildiğinde genel anlamda üretim düşüşleri, yüksek enflasyon ve işsizliğin yaşandığı, ödemeler bilançosu açıkları ve döviz sıkıntısı meydana geldiği, kurumsal yeniden yapılanma ve özelleştirmenin kademeli olarak gerçekleşmesi nedeniyle kamuoyu beklentilerinin negatif sonuçlandığı ifade edilebilmektedir. Piyasa sosyalizminin başarısızlığı genel manada; eksik ve aksak rekabet, etkisiz ve verimsiz merkezi planlama ile esnek bütçe kısıtlamasının eşzamanlı olarak uygulanmasına bağlı olarak kronik hale gelmiştir. Küresel finansal krizde bile esnek bütçe kısıtı ortaya çıkmış ve gelişmiş rekabetçi piyasa ekonomilerinin geçiş ekonomileri ile benzer özellikler taşıyabileceğini göstermiştir.

Geçiş ekonomilerinde durağanlık ve kriz ile birlikte baş gösteren ve gittikçe yaygınlaşan yasal olmayan kayıtdışı faaliyetler ile kayıtdışı ekonomi hayatta kalabilme aracı olarak görülmüş ve yeraltı ekonomisi gittikçe derinleşmiştir. Geçiş ekonomilerinde kayıtdışı ekonominin büyümesi ekonomik, mali ve parasal istikrarı zayıflatmış ve hükümetlerin güvenilirliğini sarsmıştır. Geçiş ekonomilerinde kanunların uygulanması ve hukuki yaptırımlar konusunda yaşanan sorunlar ile bürokraside yaşanan koordinasyonsuzluk sonucunda hem vergi idaresinin tahsilat etkinliği hem de vatandaşların kanunlara ve vergilere uyumu azalmıştır. Yapısal dönüşüm sürecinin bir parçası olarak vergi reformları ve mali reformlar aynı zamanda istikrar programlarının da içinde yer almış, vergi sistemlerinin bütçeye kaynak sağlayacak biçimde şeffaf, basit ve düz oranlı olması hedeflenmiştir. Geçiş ekonomilerinde dönüşüm öncesi devletle mali alanlarda yapılan pazarlıklar neticesinde ortaya çıkan mali yozlaşmalar planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş yapmak suretiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu dönüşüm süreci çeşitli sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma ile vergilendirmede adaletsizlik bu sürecin yansımaları olarak ortaya çıkmıştır. Yaşanan bu gelişmeler bütçeden beklenen gelirin elde edilememesi suretiyle bütçede kaynak eksikliği meydana getirmiş diğer bir deyişle uygun bir vergi sisteminin olmaması mali disiplini olumsuz etkilemiştir. Basit ve düz oranlı tarifelerin kullanımı ve dolayısıyla mali disiplinde dengenin sağlanması suretiyle dönüşüm sonrası başarılı bir ekonomik performansın gösterildiği ifade edilebilmektedir.

Kaynakça

- Andrews, vd, 2011. "Towards a Better Understanding of the Informal Economy", OECD Economics Department Working Papers, 873, ECO/WKP (2011)42, OECD Publishing, May, <http://dx.doi.org/10.1787/5k9b1mf88x28-en> (22.01.2014), p. 13.
- Csaba, 1995. The Capitalist Revolution in Eastern Europe: A Contribution to the Economic Theory of Systemic Change, Studies of Communism in Transition, Edward Elgar Publishing Ltd.,Aldershot, p. 143.
- Debardelen, 1992a. "Gorbachev and Perestroika: From Glasnost to Crisis", European Politics in Transition, Second Edition, Edt. Mark Kesselman, Joel Krieger, Christopher S. Allen, Joan DeBardeleben, Stephen Hellman, Jonas Pontusson, D.C. Healt and Company, Massachusetts, p. 589.
- Debardelen, 1992b. "The Emergence of the Soviet State", European Politics in Transition, Second Edition, Edt. Mark Kesselman, Joel Krieger, Christopher S. Allen, Joan DeBardeleben, Stephen Hellman, Jonas Pontusson, D.C. Healt and Company, Massachusetts, p. 513.
- EBRD-World Bank. The Business Environment and Enterprise Performance Survey-BEEPS.
- Kızılyallı, 1994. Economics of Transition: A New Methodology for Transforming, A Socialist Economy to Market-Led Economy, A Review of Market Reforms of the Countries in Transition & Prospects, and A Critique of the Current Macroeconomic Theories, Boğaziçi University Printhouse, March , pp. 86-87, 116-117.
- Knell, 1996. "Structural Adjustments and Growth: Is Eastern Europe Catching Up?", Economics of Transition: Structural Adjustments and Growth Prospects in Eastern Europe, Edt. Mark Knell, The Vienna Institute for Comparative Economic Studies, Edward Elgar Publishing Ltd., Cheltenham, p. 10.
- Laski, 1996. "An Alternative Economic Policy for Central and Eastern Europe?", Economics of Transition: Structural Adjustments and Growth Prospects in Eastern Europe, Edt. Mark Knell, The Vienna Institute for Comparative Economic Studies, Edward Elgar Publishing Ltd., Cheltenham, p. 88.
- Lavigne, 1999. The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy, Second Edition, MacMillan Press Ltd., New York, p. 194.
- McKinnon, 1993. "Taxation, Money, and Credit in a Liberalizing Socialist Economy", The Emergence of Market Economies in Eastern Europe, Second Edition, Edt. Christopher Clague and Gordon C. Rausser, Blackwell Publishing, Cambridge, MA, 1993, p. 110.
- Nacar Karabacak, 2013. "Yerel Yönetimlerde Esnek Bütçe Kısıtı: Kavram, Ülke Deneyimleri ve Türkiye", Sayıştay Dergisi, 90, Temmuz-Eylül, s. 121.
- Ost, 1992. "Eastern and Central Europe in Transition", European Politics in Transition, Second Edition, Edt. Mark Kesselman, Joel Krieger, Christopher S. Allen, Joan DeBardeleben, Stephen Hellman, Jonas Pontusson, D.C. Healt and Company, Massachusetts, pp. 695-697, 706-722.
- Purfield, 2003. "Fiscal Adjustment in Transition Countries: Evidence from the 1990s", IMF Working Paper, WP/03/36, February, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp0336.pdf> (17.03.2014), p. 6.
- Roland, 2000. Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms, Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 14-16, 172-173, 215.
- Summers, 1993. "The Next Decade in Central and Eastern Europe", The Emergence of Market Economies in Eastern Europe, Second Edition, Edt. Christopher Clague and Gordon C. Rausser, Blackwell Publishing, Cambridge, MA, p. 32.
- Wikipedia, 2014. http://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1z_Devletler_Toplulu%C4%9Fu (12.03.2014).